

Breukelen tussen 1914 en 1940

Henk J. van Es
Griftenstein 19, 3621 XJ Breukelen

Dit artikel berust op de vertelavond die de Historische Kring Breukelen op 9 november 1994 in het Parochiehuis te Breukelen gehouden heeft. De vertellers op deze avond waren de dames H.J. de Jong, D.C. Leijte-Prins, I. Menke-Meijers en de heren J.Q. van Leusden en A. Prins, die allen tevoren door de gespreksleider en schrijver van dit artikel waren geïnterviewd. Vier van hen zijn tussen 1912 en 1922 in Breukelen geboren en daar opgegroeid. Mevrouw Menke vormt hierop een uitzondering, want zij is in 1905 te Breukeleveen geboren. Ze heeft echter vanaf haar 15de jaar bijna onafgebroken in Breukelen gewoond en kan daar boeiend over vertellen. Ook vijf andere geïnterviewden en enkele bezoekers van de vertelavond hebben het een en ander over de historie van Breukelen aangedragen, hetgeen eveneens zoveel mogelijk in dit artikel is verwerkt.

Door tijdgebrek zijn niet alle onderwerpen uit de voorgesprekken naar voren gekomen op de vertelavond. We hopen daarop op de vertelavond van 15 november 1995 terug te komen.

Het leven tijdens de Eerste Wereldoorlog

Door de mobilisatie van het Nederlandse leger in 1914 waren er veel dienstplichtige militairen naar de Vechtstreek gekomen. Ze werden in schoolgebouwen gelegerd of bij burgers ingekwartierd. Ze zouden er vier jaar blijven en brachten levendigheid in het dorp en in de gezinnen. De burgers waren immers gastvrij en de militairen kwamen bij voorkeur waar nog dochters thuis waren. Adriaan Prins vertelde dat de meisjes van opa Den Hertog in Nieuwersluis bijna allemaal verkering kregen met militairen die daar onder dienst lagen. Vader Prins had toen een bakkerij in Nieuwersluis en toen hij in 1916 moest opkomen bij de vestingartillerie, was dat in zijn woonplaats. Hij moest de kanonnen schilderen, die al enorm dik waren van de verf. Moeder was druk met de bakkerij en dan zei "oma" Voren die in het café ernaast woonde: "Breng Ditje maar hier hoor!". Zo heeft mevrouw Leyte een groot deel van haar eerste levensjaren in het café doorgebracht. Haar ouders noemden de oorlogsjaren in Nieuwersluis later nog vaak een heel plezierige tijd.

De vader van Jan van Leusden, die zich in 1913 als fietsenmaker in Breukelen had gevestigd, was ook in Nieuwersluis onder dienst. Na de dienst fietste hij om vijf uur naar Breukelen en ging daar nog rustig fietsen repareren. Als soldaat had hij zich maar één keer echt ingespannen. Dat was toen ze met handkracht een kanon op het bastion moesten trekken voor "een lamstraat van een sergeant die bevorderd wilde worden". De soldaten gunden hem geen promotie en voerden daarom de opdracht zo enthousiast uit, dat de vuurmond doorschoot en aan de andere kant van de wal van de helling af in de gracht plonsde.

De heer H. Quarles van Ufford wist uit overlevering, dat toen een officier zijn oudtantes Willink van Collen bevel gaf Gunterstein te verlaten om geëvacueerd te worden, tante Marie had gezegd: "Meneer, ik wijk niet, dan voor de macht van de bajonetten". En ze is op Gunterstein gebleven.

Grote indruk maakte de komst van Belgische vluchtelingen, die in de Tekenschool (Afbeelding 1) werden ondergebracht. Mevrouw L.W. van Beest-Blok herinnert zich, dat ze maar korte tijd bleven en dat zoveel Breukelse huisvrouwen een pannetje soep brachten, dat de vluchtelingen dit niet allemaal op konden. Grootvader Aerts (de latere schoenmaker) kwam toen ook

Afb. 1. De Tekenschool die aan de Straatweg stond, omstreeks 1910, op de plaats waar nu de RABO-bank aan de winkel van Lodder grenst. (Foto-archief Historische Kring Breukelen.)

naar Nederland en is hier gebleven, om zich te onttrekken aan verdere dienst in het Belgische leger. Zijn naam staat echter niet bij de 91 vluchtelingen te Breukelen in de "Opgave van vluchtelingen per gemeente in de provincie Utrecht", want hij werd eerst opgevangen in een andere gemeente. Op 24 september 1914 kwamen in Breukelen vier vluchtelingen aan en op 11 oktober nog 87. In Ruwiel kwamen er 30. Ze vertrokken tussen 15 en 28 oktober, voor het merendeel terug naar België.

De oorlog duurde vier jaar en er ontstond voedselschaarste. De regering had een levensmiddelenverdeling ingesteld, maar niettemin was er honger en probeerde men voedsel clandestien te verhandelen. Om deze "zwarte handel" tegen te gaan, was er een vervoersverbod voor onbevoegden afgekondigd, dat streng werd gecontroleerd door de veldwachters. In Breukelen reed bij herhaling een vreemde lijkwagen over de Straatweg. Toen de veldwachter die aanhield en ter controle achter de kerk liet parkeren, bleek hij met aardappelen geladen te zijn.¹ Die moesten in Amsterdam veel geld opbrengen, want daar was er groot gebrek aan. Door stagnatie van de graanimport was het brood schaars en van slechte kwaliteit. Veel mensen aten daarom tweemaal per dag aardappelen. In Breukelen was dat geen probleem, want velen hadden een tuintje bij hun huis of een volkstuin elders en ook de boeren verbouwden aardappelen. Bij de boeren kocht men ook wel clandestien geslacht vlees, want de slagers kregen niet veel aangevoerd. Bij slager Smit (tot voor kort Oosterom) in de Herenstraat werden zo nu en dan gepekeld varkens afgeleverd voor de verkoop op de bon. De familie Smit heeft geen honger gehad, want vader was veel op pad om te smokkelen en te ruilen. Hij haalde bijvoorbeeld zeep bij familie in 's-Graveland die een waserij had. Op de distributiebonnen was alleen maar een slechte kwaliteit kleizeep te koop. Mevrouw Passenier-Smit weet nog, dat ze aan de hand van

haar vader mee ging naar het distributiekantoor in de kegelbaan van Het State Wapen. Daar werden de bonkaarten uitgereikt en daar moesten de winkeliers de ontvangen bonnen inleveren om opnieuw te kunnen inkopen.

In die tijd heersten er ziekten als difteritis, polio en Spaanse griep. Mevrouw Passenier kreeg in lichte mate difteritis, maar haar zuster, mevrouw Groen-Smit werd in 1917 zo ernstig ziek, dat ze thuis op de keukentafel door dokter Adels is geopereerd. In 1919, toen ze zes jaar oud was, kreeg ze kinderverlamming in het gelaat, waarvoor ze in Utrecht bestraald moest worden. Haar vader huurde bij stalhouder Baas een glazen brik en reed iedere dag met zijn dochttertje naar Utrecht. De zoon van meester Janssen, het hoofd van de R.K. school, kreeg ook polio en hield er een verlamd been aan over. Aan de Spaanse griep zijn in 1918 in ons land heel veel mensen bezweken, onder andere de vader van Pim van Groen.

Het leven in Breukelen tussen 1920 en 1940

Huisvesting en huishouding

Omdat er in de 19de eeuw in het dorp Breukelen weinig bouwterrein voorhanden was, heeft men woningen gebouwd in de tuinen achter de bestaande huizen. Zo kwamen er drie stegen aan de noordkant van de Kerkstraat. Aan de Herenstraat ontstonden de Hazeslinger en nog enkele andere stegen. In de veel oudere Watersteeg, lopend van de Herenstraat naar de Vecht, werden echter oude woningen verbouwd tot stallen en pakhuizen.

Mevrouw Leyte vertelde dat in de steeg naast het huis van bakker Prins zeven huisjes stonden, die door de familie Willink van Collen aan de Diaconie van de Hervormde Gemeente geschonken waren. Als zoveel andere eenkamerwoningen in het dorp hadden ze achter de huisdeur een gangetje voor de zoldertrap. Verder was er niets, geen keuken, geen toilet. Aan het einde van de steeg stonden echter twee gemeenschappelijke buitentoiletten. Toen er in 1927 waterleiding kwam, kregen de bewoners één meter binnenleiding gratis. Omdat ze arm waren, kwam dus in elk huisje de waterkraan in het trapportaal. Er was geen afvoerput en daarom zette men een emmer onder de kraan om de vloer droog te houden. De mensen waren heel blij met de waterleiding, want tevoren moesten ze hun water halen bij de pomp aan de zuidkant van de Hervormde Kerk of op de Nieuwstraat.

Jan van Leusden kende nog de namen van de bewoners van de huizen in de Koekenbuurt. De huizen waren niet groter dan die achter de Kerkstraat en hadden eveneens het toilet buiten, achter in de steeg. Als er iemand naar toe moest, ging men samen en bleef de ander voor de deur op wacht staan, want alle bewoners van de steeg moesten er gebruik van maken. Adriaan Prins vertelde, dat veel mensen 's nachts niet naar het buitentoilet gingen, maar een "stilletje" gebruikten. Dat was een meubelstuk met een afsluitbare emmer of po.

De schoonmoeder van mevrouw Menke woonde ten zuiden van de kerk, waar nu rouwcentrum Van Dijk is. Haar man overleed toen hij 42 jaar was en zij bleef met zes kinderen achter. De kerkvoogden vonden dat ze moest verhuizen naar een diaconiehuis aan de westkant van de kerk, waar een grasveld bijhoorde en drooglijnen (zie Afbeelding 2). Daar kon zij als vrouw nog een deel van de kost verdienen. Geld voor een mangel (f 27) kreeg ze van freule van Themaat, die aan de Maliebaan in Utrecht woonde, en bij wie haar dochter diende.

Het huishouden vergde vroeger veel inspanning, vooral de grote was op maandag. Bij bakker Prins zette men die al op vrijdag in de soda. Op zaterdag werd de was in het sop gezet en op het fornuis in het washok gekookt. Op maandag werd die weer opgewarmd. Mevrouw Leyte stond als jong meisje een groot deel van de maandag achter het wasbord te boenen op de vuile kle-

Afb. 2. De diaconiehuizen achter de kerk van Breukelen, omstreeks 1910. (Foto-archief Historische Kring Breukelen.)

dingstukken en lakens. Die werden aan de waslijn of bij de oven gedroogd. Soms werden ze naar de bleek achter de kerk bij vrouw Menke gebracht, die er geld voor kreeg. Een paar uur later moest je er weer heen om het wasgoed te keren en te begieten. Als de was niet naar de bleek ging, werd hij met chloor behandeld en met blauwsel gespoeld. Mevrouw Leyte stond iedere dinsdag te strijken: een heel karwei, vooral door het gesteven goed (bakkersjasjes, schorten en overhemden). Er lag ook een berg verstelgoed voor Sijtje Spee, de naaister. Die kwam al heel vroeg en bleef tot 's avonds zeven uur. Ze was heel handig en kon op zo'n dag net een jurk maken. Ze verdiende dan *f* 2 plus de kost. Mevrouw Leyte kreeg voor haar werk in huishouding en bakkerswinkel *f* 1 in de week en moest die in een spaardoosje doen. Vader Prins kwam wel eens controleren of ze er iets van had opgemaakt.

Volgens mevrouw De Jong was de huishoudelijke taak behoorlijk zwaar door het ontbreken van huishoudmachines. Er waren wel water- en vuurwinkels geweest, waar je warm water voor de was en kooltjes vuur voor de strijkijzers kon kopen. Dat was bij vrouw De Jager in de Brugstraat² en bij vrouw Smit in de Herenstraat.³ Moeder De Jong kreeg al in 1924 een wasmachine, die met handkracht bewogen werd. Na 100 slagen moest het sop schuimen. Het wasgoed werd in een houten mand met spijlen naar de gemeentestoeep in de Vecht of de Danne gebracht en daar gespoeld (zie Afbeelding 3). Het was heel helder water, want je kon tot op de bodem kijken.

Voordat ze naar school ging moest Riek de Jong altijd de "filtreer" bijvullen met water uit de dorpspomp. De vier dorpspompen hadden ook elk een filterinstallatie: een bak met zand en grind boven op de pomp, waar het water dat je oppompte door moest.⁴ Bij de pomp werden gezellige buurpraatjes gehouden en je kon er de dorpsnieuwttjes vernemen.

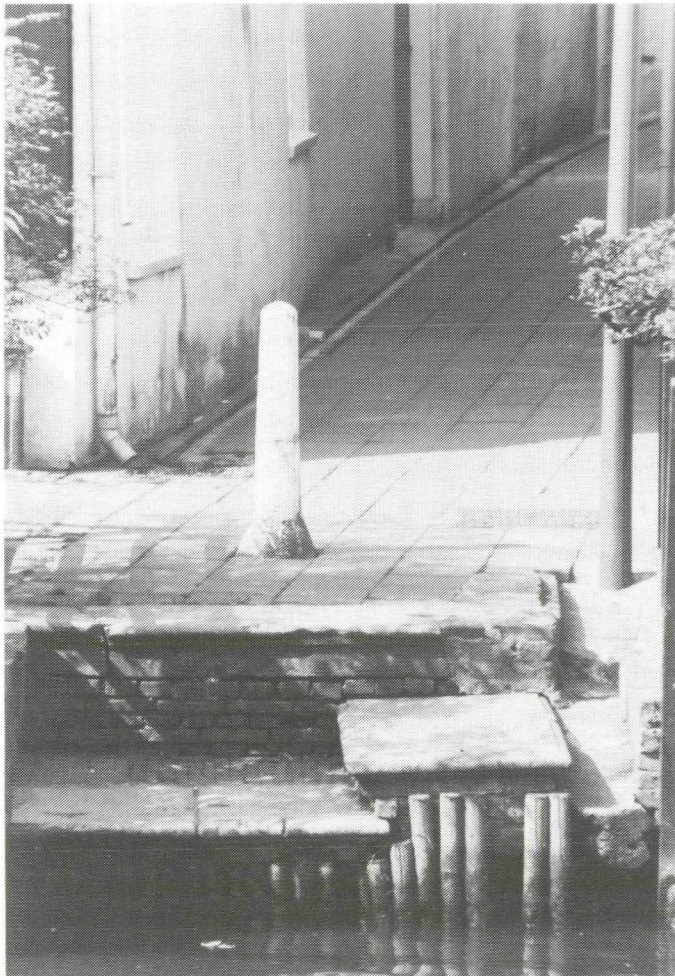
De familie De Jong had op zolder een reservoir voor het regenwater dat uit de dakgoot werd aangevoerd. De herenhuizen hadden kelders waar het

regenwater werd heengeleid en bewaard. Bij huize Noordwijk, Straatweg 49, is die nog achter het huis aanwezig. De dubbele waterkelder tussen Boom en Bosch en het Koetshuis is onlangs na een verzakking met zand gevuld (zie Afbeelding 4). De vader van P. Smit Jzn was van 1915 tot 1925 als tuinman op Boom en Bosch bij Jhr. D.C. Graswinckel in dienst. Hij moest iedere dag door middel van een handpomp op de leiding die uit de waterkelder via de keuken naar de zolder liep, het daar geplaatste waterreservoir bijvullen. Van dat reservoir liepen weer leidingen via de kolengeiser naar de badkamer.

Voedselbereiding en voeding

Eten koken deden de huisvrouwen op de kachel of op het fornuis, die met hout, turf of eierkolen gestookt werden. In de zomer kookte men meestal op petroleumtoestellen. Eens per jaar kwam er een groot schip met turf uit Drente. Het lag voor de loswal en overwinterde daar ook. De schipperskinderen bezochten dan de christelijke school in de Herenstraat, waar ook de kinderen van De Jong en van Prins heengingen.

De moeder van mevrouw Menke in Breukeleveen kookte nog boven de open haard. In de schouw hing een ketting met een ijzeren haak; daar werd een pot aan gehangen. Werden er pannekoeken gebakken, dan hing zij eerst een ijzer met een platform aan de haak en daar werd de koekepan in gezet. Toen mevrouw Menke in 1920 op Queekhoven kwam, was Aartje Dolman daar het eerste meisje en tevens de keukenprinses. In de keuken, die in het

Afb. 3. De gemeentestoep aan de Vecht. (Foto H. van Walderveen, 1994, in Foto-archief Historische Kring Breukelen.)

Afb. 4. De in 1994 opgegraven waterkelder van Boom en Bosch. (Foto H. van Walderveen, 1994, in Foto-archief Historische Kring Breukelen.)

souterrain onder de koepelkamer was, stond een "onwijs groot fornuis" van wel vier meter lang. Als de mensen van Takke dat kwamen schoonmaken en poetsen, waren ze wel een dag bezig. De oude smidsknecht Blommenstein uit de Dannestraat (nu Foto De Graaf) deed dat altijd.

Over het verschil tussen het eten bij moeder thuis en dat bij de familie Matthes zei mevrouw Menke: "Thuis hadden we een plak uitgebakken spek en daar aten ze biefstuk of reerug". Het personeel kreeg ook niet hetzelfde eten als de familie, want de dienstmeisjes aten 's middags warm, de familie 's avonds. Als de dienstmeisjes op Queekhoven stampot aten, kregen ze altijd een stuk worst en een stuk spek. Aartje Dolman zei dan: "Wat eet jij op, want dan geven we vader ook een stukje spek en een stukje worst mee, dan hebben ze thuis ook wat bij het eten". De vader van Aartje werkte namelijk ook op Queekhoven en at thuis bij zijn vrouw in de steeg van Buma (nu Grilk). De arbeiders verdienden toen zo weinig, dat zij doordeweeks geen vlees konden kopen.

Adriaan Prins vertelde dat de eenvoudige mensen alleen bruin brood aten. Als hij de jongens van Gaasbeek, die in de steeg van Epskamp (zijsteeg van de Kerkstraat naar het noorden) woonden, ging ophalen om naar school te gaan, stond moeder Gaasbeek vaak nog brood voor hen te snijden. Ze hield het ronde brood, een twaalfpounder die groter was dan een etensbord, dan tegen haar borst. Alleen op zaterdag kocht men een wittebrood als luxe voor de zondag. Veel mensen kwamen daar zelfs niet aan toe, want er was veel armoede. Adriaan moest soms brood naar het gemeentehuis brengen voor de bedeling van gemeentewege. Daar stonden ook teilen met vlees en spek voor de armen die geen lid waren van een kerk. Wie dat wel was, moest ondersteuning gaan vragen bij de diakenen, die zitting hielden in de consistorie. Oude Gijs van Wijngaarden zei wel eens: "Dan moet je voor het Sanhedrin verschijnen". De diakenen kwamen bij bakker Prins wel bonnen brengen om gratis brood te bezorgen op de aangegeven adressen.

Bakker Prins had in zijn stal en wagenshuur achter de Pieterskerk vijf varkens waaraan hij het oude brood en het bakkerij-afval voerde. Eén ervan werd door Gijs van

Wijngaarden of slager Olie geslacht, de andere werden verkocht. Dat slachten gebeurde in de herfst in het washok bij de bakkerij. De mensen in de steeg hadden het varken natuurlijk horen gillen en kregen van vader Prins ieder een schaal vlees. Veel mensen hielden varkens, maar dat mocht alleen buiten de bebouwde kom. Bij mevrouw Menke thuis werden in het voorjaar twee biggen gekocht. Eén ervan werd in het najaar door slager Smit geslacht voor het gezin, de ander werd verkocht. De opbrengst was "voor de helling", want ieder jaar moest het schip geteerd worden waarmee vader Meijers de kost verdiende.

Hygiëne, zieken- en bejaardenzorg

De hygiëne in het dorp Breukelen was nog niet groot: voordat er riolering kwam, lagen er open goten langs de straten waarover hier en daar een plank was gelegd. De bewoners moesten de goten zelf schoonhouden en mochten het vuil niet naar de burens doorvegen. De privaten waren veelal boven de sloten en aan de Dannegracht gebouwd. Bij droogte en onvoldoende doorstroming stonken die hevig. De gemeenschappelijke privaten in de steegen hadden hun afvoer ook naar de dorpsloten die al of niet met een riool in de Vecht uitliepen.

De heer Van Groen vertelde, dat diverse huizen een eigen toilet hadden met een tonnetje, dat op vaste tijden werd verwisseld voor een lege. Dat gebeurde door de vuilnisman Tinus de Wit, die in 1923 werd opgevolgd door Gijs Verhaar. De volle ton moest door de huiskamer en de winkel heen naar de kar gedragen worden. Dat gebeurde pas na 10 uur 's avonds, want het gaf wel enige stankoverlast. Bij de familie De Jong zeiden ze dan: "Hup de ramen dicht, want het is weer feest". Toen Het Regthuys riolering kreeg, werden ook de belendende huizen aan de Nieuwstraat, die van de families Van Groen, Stam en Van Riet, daarop aangesloten.

Andere huizen, zoals dat van slijter en gemeentesecretaris H.A. van der Veen (nu Gall & Gall), hadden beerputten en die moesten zo nu en dan leeggeschapt worden. Dat gebeurde 's avonds door de tuinders Van Sprang of Van Balen, die de mest op hun tuinderijen aan het Zandpad verwerkten. Zij schepten de beer in emmers en droegen die dan door de Watersteeg naar hun schuif die bij de waterstoep in de Vecht lag.

Met water uit de Vecht moest men erg voorzichtig zijn; het moest gefilterd en gekookt worden. Omstreeks 1920 is een meisje uit de Herenstraat dat op de dichtgevroren Vecht speelde en een stukje ijs in haar mond stak, aan typhus overleden. De drinkwaterleiding die in 1927 werd aangelegd, was van groot belang voor de volksgezondheid. Toch kon, doordat in de meeste huizen maar één waterkraan was, de persoonlijke hygiëne niet groot zijn. Adriaan Prins vertelde, dat de mensen hooguit eenmaal per week een bad namen in de wasteil. Dan pas trokken ze schoon ondergoed aan. Schoolkinderen hadden vaak hoofdluis en hoofdzeer. Sommigen hadden zoveel zweren, dat ze met een groot verband om hun hoofd liepen.

De gezondheidszorg berustte bij de huisartsen, een diacones en de zusters uit het klooster. Als men verpleeghulp van de diacones Doortje Semmeling nodig had, moest men die bij meneer Spruyt aanvragen. Hij was diaken in de Hervormde gemeente en woonde op Weltevreden in de Brugstraat. Jan van Leusden meldde, dat Doortje zo'n 20 jaar lang bij freule Huydecooper, een zuster van mevrouw Röell, aan het Zandpad heeft gewoond. Uit het klooster bij de R.K. kerk werd ook verpleeghulp geboden door de zusters, onder andere door zuster Petra.

Er was ook veel onderlinge hulp bij ziekte. Mevrouw Menke noemde als voorbeeld de dienstmeisjes van Queekhoven, die soep en versterkende middelen naar vrouw Van Elk brachten, wier man de parketvloeren en lambriseringen van de buitenplaats onderhield. De moeder van mevrouw Leyte bracht vaak eten bij een zieke vrouw die daar in de steeg woonde. Bejaarden werden zo lang mogelijk door hun kinderen verzorgd en als dat niet meer kon, gingen ze naar het "oudeliedenhuys" op Vecht en Dam. Dat tehuis werd met financiële steun van de dames Willink door de Hervormde diaconie beheerd. De vrouwen

en mannen woonden er streng gescheiden en hadden onderling vaak ruzie. Volgens Jan van Leusden werden de mensen toen al behoorlijk oud, vooral degenen die wat voorzichtig waren met drinkwater. Daarom liepen zoveel mannen om twaalf uur even naar het café om een borreltje te nemen.

Ondanks de hulp van bakkers en vroedvrouwen was de kindersterfte groot. Moeder De Jong had al vier maal een dood kind ter wereld gebracht; toen ging ze naar een professor in Utrecht, die ook koningin Wilhelmina behandelde, toen zij in verwachting was van prinses Juliana. In 1909 kregen beide vrouwen hun eerste kind.

Rangen en standen

Het standsverschil tussen verschillende bevolkingsgroepen was zichtbaar in de kleding. De vrouwen van de notabelen waren rijk gekleed, ze droegen japonnen, mantels en hoeden met voiles. De andere vrouwen droegen een jurk, meestal met een schort, een omslagdoek en een boerenmuts met wieken. De wat meer welgestelde burgervrouwen en de boerinnen droegen over de muts een kapothoed die met linten onder de kin werd vastgestrikt.

De dienstmeisjes van de notabelen droegen overdag een blauwe jurk, met een bont schort bij het ruwe werk beneden en met een wit schort bij het werk in de slaapkamers boven. Bij het tafeldienen en 's avonds droegen de dienstmeisjes een zwarte japon met witte kraag en manchetten en een klein wit schortje. Bij hun kostuum hoorde geen muts, maar een wit kapje.

De notabele heren droegen een zwart of grijs pak, een geklede jas, een hoge hoed of een bolhoed, en een paraplu of een wandelstok. Gewone burgers droegen op doordeweekse dagen hun werkplunje en een pet. Voor de zondag hadden de middenstanders een net pak en een hoed, een Garibaldi (zie Afbeelding 5) of een platte strohoed. De hoge hoed droeg men bij een begrafenis, maar de dominee en de kerkeradsleden gingen er ook mee naar de kerk. Werklieden droegen alleen op zondag een pak, een nette pet en schoenen. Volgens Jan van Leusden heeft Van Balen, bloemenkweker op het Zandpad, zijn leven lang met zijn trouwpak en één paar schoenen gedaan. Hij trok die alleen 's zondags naar de kerk aan en verder liep hij op klompen. Naar de veiling in Utrecht ging hij op pantoffels.

De heer J.N. de Jong vertelde me de volgende anekdote:

Op een dag zit de oude Dirk Gerwig op zijn bank voor de timmerwerkplaats in de Danestraat. De bejaarde schipper en wisseloper Jan Mur uit de Brugstraat voegt zich bij hem voor een praatje. Even later verschijnt de rijzige gestalte van burgemeester Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren. Hij gaat te voet van zijn woonhuis, Villa Nova aan het Zandpad, naar het in 1925 in gebruik genomen nieuwe gemeentehuis Boom en Bosch. Als hij in zijn geklede jas langs de bank van Gerwig komt, zijn de oude mannen al opgestaan, hebben hun pet gelicht en zeggen "Dag meneer de burgemeester". Daarna gaan ze weer zitten. Als de burgemeester buiten gehoorsafstand is, zegt Gerwig: "Daar heb ik nou nooit spijt van gehad, dat ik hem dat jassie gegeven heb, want hij loopt er nog best knappies bij".

De anekdote wijst op een behoorlijk standsverschil. Burgers, en voornamelijk de middenstanders die van de bewoners van de buitenplaatsen afhankelijk waren, stelden zich heel beleefd en zelfs onderdanig op tegenover de welgestelde inwoners. Mevrouw Leyte noemde als voorbeeld kruidenier Arie Griffioen uit de Kerkstraat. Als hij in de winkel een telefonische bestelling van een mevrouw kreeg, bijvoorbeeld mevrouw Röell, dan nam hij zijn pet af alsof hij tegenover haar stond. Beleefdheid paste bij hem, want zelfs zijn vrouw sprak hij met U aan.

De dames Willink, die veel steun gaven aan kerk en school, werden met onderscheiding behandeld. Iedereen groette hen als ze in hun koets door het dorp reden. Op de bok zaten koetsier Broekhuizen en palfrenier Bram Nagtegaal, later zijn jongere broer Dirk. Op zondagavond hadden ze vrij en kwam stalhouder Schuurman met zijn rijtuig naar Gunterstein om de dames naar de kerk te rijden. Als de dames niet gingen, reed Schuurman door de

Afb. 5. Kleermaker L.L. van 't Nederend en zijn vrouw in zondagse kleding, omstreeks 1950. (Foto-archief Historische Kring Breukelen.)

Achterstraat naar zijn stal op de hoek van de Straatweg. Sommige middenstanders stonden dan in hemdsmouwen op de uitkijk. Als de dames in het rijtuig zaten, schoten zij snel hun jas aan om ook naar de avonddienst te gaan. Veel middenstanders hebben royaal aan de dames verdiend. De gebroeders Vermeulen bij voorbeeld mochten ieder jaar het kasteel witten en de onderkant zwart maken.

Standverschil bleek ook uit het aanspreken van vrouwen. De dames van de notabelen werden met "mevrouw" aangesproken. Dat gold voor de adellijke dames en voor de vrouw van de notaris, de burgemeester, de dominee, de dokter en van enkele fabrikanten. Tegen de echtgenotes van ambtenaren, onderwijzers en gegoede middenstanders werd "juffrouw" gezegd. De andere gehuwde vrouwen sprak men aan met "vrouw". Ongehuwd dienstpersoneel noemde men bij de voornaam, want je moest getrouwd zijn om met "vrouw" aangesproken te worden. Ongehuwde dames werden echter ongeacht hun leeftijd "juffrouw" genoemd. Dat gold ook voor de bejaarde dames Willink van Collen, juffrouw Betsy en juffrouw Marie. Er kwam op den duur wel wat beweging in deze grenzen, maar niet iedereen was daarvan gediend. Adriaan Prins mocht als hij op de splitsing naar Oud Aa en Galgerwaard aan de deur kwam bij vrouw De Wit, haar beslist niet aanspreken met "juffrouw De Wit", want dan werd ze kwaad. De bakkersdochter Marie de Hartog daarentegen, wilde toen ze zo'n 50 jaar oud was "mevrouw" genoemd worden. Toen de burgers de kappersvrouw al lang met "juffrouw De Jong" aanspraken, zeiden de boeren nog "vrouw De Jong". Dat kwam misschien doordat boeren "vrouw" zeiden tegen iedere boerin.

De dames Willink speelden een belangrijke rol in het dorp. Als de burgemeester op koninginndag de zanghulde van de schoolkinderen in ontvangst nam, deed hij dat niet op de stoep van het gemeentehuis, maar naast de dames Willink op het bordes van Gunterstein. De kinderen stonden dan voor de brug opgesteld en kregen na het zingen en de kinderspelen in de laan een tractatie. De Hervormde predikant Ds. Verweijs begaf zich iedere vrijdagmiddag naar Gunterstein om de dames verslag uit te brengen over de kerkelijke gemeente. Jonge lidmaten van de Hervormde gemeente kregen van de dames als belijdenisgeschenk een stichtelijk boek met een door hen daarin geschreven opdracht. In het boek dat de nu overleden heer Landzaat in 1932 kreeg, staat met de hand geschreven: "Aan Cornelis Dirk Landzaat wordt nevensgaand boek aangeboden door: Mej.-'n Willink van Collen ter herinnering aan zijne afgelegde geloofsbelijdenis en met den wensch dat hij

*Aan
 Cornelis Dits Landzaat
 wordt nevensgaand boek
 aangeboden door:
 Mylen Willink van Collen
 ter herinnering aan zijn
 afgelegde geloofsbelijdenis
 en met den wensch dat bij
 alle gelegenheden tot
 versterking en opbouw
 van zijn geloofsleven zal
 behartigen en ook het
 Heilig Avondmaal
 zal blijven waarnemen.*

Breukelen 1932.

LEVENSERNST

DAGBOEK VAN G. J. A. JONKER
 IN LEVEN PREDIKANT TE LEUSDEN,
 KRALINGEN, HAARLEM EN UTRECHT

MET PORTRET VAN DEN SCHRIJVER

SAMENGESTELD DOOR

J. A. VAN LEEUWEN
 EM. PREDIKANT VAN BLOEMENDAAL

MET EEN VOORREDE VAN
 PROF. DR. A. J. TH. JONKER

TWEDE DRUK

UITGAVE VAN J. B. V. D. BRINK & CO. — ZUTPHEN

Afb. 6. De opdracht door de dames Willink van Collen en de titelpagina van het belijdenisgeschenk voor wijlen de heer C.D. Landzaat. (Collectie van mevrouw B. Landzaat-Hoevenaar.)

alle gelegenheden tot versterking en opbouw van zijn geloofsleven zal behartigen en ook het Heilig Avondmaal zal blijven waarnemen. Breukelen 1932" (Afbeelding 6). Mevrouw Leyte heeft toen zij in 1935 bij Ds. Verweij's werd aangenomen, nog wel een boek van de dames Willink gekregen, maar de opdracht was namens en in de stijl van de dames door de dominee getypt. De dames waren toen al ziek en zouden in datzelfde jaar overlijden.

Jan van Leusden vond het groeten van notabelen door je pet af te nemen vroeger heel gewoon. Dat deed je uit beleefdheid voor de burgemeester, de dokter en de dominee. Als Rooms-Katholieke jongen groette hij zelfs de Gereformeerde dominee Bruins. De verschillen vielen wel mee, want je vormde als dorp gewoon één gemeenschap. Het was wel zo, dat de meeste mensen hun inkopen deden bij middenstanders die lid waren van hun kerk. Vader Van Leusden had echter ook veel Hervormde en Gereformeerde klanten en hij stond ook nog op goede voet met de Gereformeerde smid Wouter Balk. Die verkocht ook fietsen, maar zij hielpen elkaar als dat mogelijk was.

Het was, volgens Jan, vroeger veel gezelliger in het dorp dan nu. De mensen gingen gemoedelijk met elkaar om en iedereen kende elkaar. Men verkeerde veel op straat, de ouderen zaten op zomeravonden vaak op hun stoel voor de deur en maakten een praatje met de voorbijgangers. De jongelui verzamelden zich voor de smederij van Balk en gingen dan biljarten in Het Regthuys of naar de jeugdclubs in de bovenzaal van de R.K. school. Het Parochiehuys kwam pas in 1936 gereed. De meisjes moesten na schooltijd breien, maar bij mooi weer deden ze hun kluwen in een reticulietje en breiden ze buiten op straat.

Adriaan Prins zag ook wel schaduwkanten: het dorp bestond maar uit vier kleine straatjes en het nieuws, bij voorbeeld als er een uit vrijen was geweest en in verwachting geraakt, ging als een lopend vuurtje door het dorp. Breukelen vormde wel een gemeenschap, maar er kon ook niets gebeuren of het werd rondgebazuind. Er was een grote sociale

controle, ook door de kerk en de diakenen. Als je op vrijersvoeten ging, moest je toch wel een meisje van ongeveer gelijke stand zoeken. Jan van Leusden was gek op een meisje van schatrijke ouders. Hij dacht dan: "Nee Jan, dat kan niks worden, want jij krijgt veel minder dan zij". Je durfde dat gewoon niet. Verkering met een Gereformeerd meisje uit Maarssen? Maar dat kon toch niet! Veel Breukelse jongens zochten een meisje in Maarssen, omdat er in dorpen als Breukelen en Loenen teveel sociale controle was. In Maarssen kon je wat vrijblijvender op verkenning gaan.

Armoede, bedelaars en werkloosheid

Na de Eerste Wereldoorlog stegen de prijzen en hadden veel mensen moeite om rond te komen. Sommige Breukelaars hadden hun geld belegd in Russische aandelen, maar die waren na de Russische revolutie van 1917 niets meer waard. Vader Prins was op slag f 40.000 minder rijk. Wie zijn spaargeld echter naar het agentschap van de Bankvereniging voor den Middenstand in de Achterstraat had gebracht, of naar de Hanzebank in de Herenstraat, liep ook grote risico's, want de kantoorhouders gingen bankroet.

De boeren kenden tot 1930 grote welvaart en ook de kaashandel bloeide op. De Breukelse kaasmarkt werd steeds drukker bezocht en dat legde de middenstanders geen windeieren. In de stegen was echter veel armoede en ook de mensen in de diakoniehuisjes in de steeg van Prins hadden het niet breed. Vrouw De Graaf werkte halve dagen bij moeder Prins; ook vrouw Slotboom, een weduwe met vier kinderen, ging iedere dag uit werken. De dames Willink van Collen deden veel voor de mensen van hun kerkelijke richting. Mr. Spiering was naar men zegt ook zeer royaal in het verlenen van financiële steun.

Er waren in die tijd veel bedelaars bij de weg. Zij vonden een nachtverblijf in de hooiberg bij Niek Stam of Gerrit van Woudenberg in Oud Aa.

Jan Pen, die een lange baard had, was vaak bij Woudenberg. Een ander repareerde de paardetuigen bij de boeren en zei altijd "Ha jochie" tegen Jan van Leusden. Die vroeg hem eens: "Hoe ben je nou zo gekomen?". De bedelaar vertelde toen, dat ze thuis in Friesland een boerderij hadden die aan hem beloofd was. Maar hij greep ernaast en had toen besloten nooit meer terug te gaan. Hij is bij Niek Stam gestorven en in Nieuwer Ter Aa begraven.

In het dorp konden de bedelaars bij de weduwe Kemp in de Watersteeg, tegen een geringe vergoeding, op zolder slapen. Later verhuisde Dien Kemp met haar "bedelaarsdoelen" naar de hoek van de Koekenbuurt, waar klompenmaker Sprey tenslotte woonde. Ook in Breukeleveen kwamen veel bedelaars, liedjeszangers, venters van garen en band, en zelfs een man die medicijnen, zalf en brillen verkocht. Je zag er ook Duitse textielhandelaren als Brenninkmeyer en Dreesman met hun handel langs de huizen gaan. Tot deze "pakmoffen" werd ook Jütte in Maarssen gerekend, want ook hij ging met zijn pak door de boerenbuurten om lappen stof en kleding te verkopen. Dat pak was een grote manchester zak met de handelswaar, die met een koord werd dichtgetrokken en aan een wandelstok over de schouder werd gedragen.⁵

De bedelaars hadden in Breukeleveen zo hun vaste adressen om te eten en te slapen. Bij bakker Manten stond altijd wel een etenspot op het vuur. Medelijden hoefde je niet te hebben, want het gebeurde wel eens dat een bedelaar het eten niet op kon, omdat hij al eerder bij anderen te eten had gekregen. Slapen deden de bedelaars bij molenaar Bakker, waar ze aan de overkant van de dijk in het hooi van de paardestal en wagenschuur mochten bivakkeren. Jan Matthes Jr, die op Groenevecht woonde, wilde wel eens weten wat een venter per dag ophaalde; hij vermomde zich enigszins en ging met papier en potloden op pad. De opbrengst moet hem erg meegevallen zijn.

Aan de welgestelde inwoners van het dorp werden vaak giften gevraagd, en die werden ook royaal geschonken, voor allerlei doeleinden als de armen-

zorg en het in stand houden van scholen en verenigingen. Men zegt wel, dat de oude Breukelaars daardoor niet geleerd hadden zelf een geldelijke bijdrage te leveren voor deze activiteiten. Riek de Jong was leerlinge op de christelijke school in de Herenstraat, bij meester Sanders. Samen met Riek Brouwer ging ze bij de kantonrechter Spiering op Vechtenhoff een bijdrage vragen voor de jaarlijkse schoolreis, zodat ook de arme kinderen mee konden gaan. Omdat hij niet thuis was, zou zijn huishoudster het verzoek overbrengen en moesten de meisjes 's avonds terug komen. Hij kwam toen zelf aan de deur en zei: "Jij bent een dochter van kapper De Jong en jij van melkboer Brouwer, alsjeblieft". De meisjes kregen toen een envelop met het, zeker voor die tijd, kapitale bedrag van 60 gulden.

In de jaren na 1930 verdween de welvaart. De boeren kregen nog maar 2½ cent voor een liter melk. Dientengevolge verdienden de Breukelse middenstanders ook veel minder; meelhandelaar Rijksen in de Achterstraat ging failliet en zijn opvolger Veerman redde het evenmin. Vader Prins had het echter vergeleken bij andere middenstanders rijk, zodat die nogal eens geld bij hem kwamen lenen.

Hij was begonnen met een broodkar waaronder een trekhond liep, later bezorgde hij met paard en wagen. In 1929 kocht hij een bestelauto, een Fiat met twee aandrijfkettingen. Op de zijkanten stond: "Eet meer brood". Dat was eigenlijk niet nodig, want Prins had een goedbeklante zaak en verwerkte zo'n 40 balen meel per week. Een baal van 50 kilo kostte f 5 en daar gingen 90 broden uit. In de Sinterklaastijd bakte hij 100 pond speculaas en die verkocht hij voor 25 cent per half pond. Een brood kostte voor de oorlog 12 cent, een rol beschuit 10 cent; voor een dubbeltje kreeg je vier krentebollen. Sommige klanten betaalden slechts eenmaal per jaar hun broodrekening. Dat waren vaak arme mensen en dan schold vader Prins hen het bedrag maar kwijt.

Omstreeks 1935 waren er ook in Breukelen veel werklozen. Zij kregen een gemeentelijke ondersteuning van zo'n 7 of 8 gulden per week. Die werd op de Boerenleenbank door de heer Schoonderwoerd uitbetaald als men een geldige stempelkaart kon laten zien. De werklozen moesten hun kaart iedere dag op het gemeentehuis door meneer Bloemhof laten afstempelen. Van de kerk kregen ze soms ingeblikt vlees, kleding en brandstof. De prijzen daalden drastisch: Jan van Leusden kocht in 1933 een kamgaren confectiepak met een vest en twee broeken voor f 27,50, een winterjas voor f 12,50, een paar gym schoenen voor 99 cent. De goedkoopste fiets bij vader Van Leusden kostte toen f 17,50 en zelfs de duurste Gazelle was nog maar f 82,50.

Gehuwde vrouwen als winkelierster

Om het gezinsinkomen te vergroten, begonnen sommige vrouwen een winkel. De vrouw van klompenmaker Sprey had een viswinkeltje in de voorkamer van haar huis in de Dannestraat. Aan de overkant van die straat was de snoepwinkel van vrouw Van Doorn, waar je voor een cent van het blad kon kiezen. In de Kerkstraat had de vrouw van kleermaker Van 't Nederend een kruidenierswinkel annex drogisterij. Op de andere hoek van de Wijde Steeg en de Kerkstraat verkocht de vrouw van keuensnijder Pijpers ook kruidenierswaren in haar winkel. In de Herenstraat, waar nu een resedagroene stoffenzaak gevestigd is, dreven de vrouw en de dochter van timmerman Mülder hun kruidenierswinkel. De vrouw van timmerman Smit had in die straat een melkzaak op de hoek van de steeg waar nu het antiquariaat van Marinus van Kralingen is. De vrouw van timmerman Klarenbeek had in de Herenstraat op nr. 64 een kruidenierswinkel. Haar buurvrouw op nr. 62, de timmermansvrouw Nagel, had een fijnwasserij voor mutsen, overhemden, servetten en tafellakens. Ze werd geholpen door haar dochter Koosje, die tevens naaister was. Na zijn dagelijkse werk bezorgde Nagel de gestreken was en liep dan met een houten strijkgoedbak onder zijn arm. Zowel Nagel als

Klarenbeek werkten bij timmerman De Bruin bij de Vechtbrug.

De moeder van Riek de Jong dreef een sigarenwinkel in het huis op de hoek van Straatweg en Kerkbrink, waar nu een reisbureau is. In 1903, een jaar na haar huwelijk, had ze de winkel overgenomen van de familie Fokker. Vader De Jong werkte met zijn broer Jacob in de kleermakerij die in de Kerkstraat voorbij de steeg van Prins gevestigd was. In de avonduren was hij kapper. Het pand van de sigarenwinkel was eigendom van de smid Breuninghof, die in 1913 de huur opzegde, omdat hij zijn knecht Dirk Takke en diens vrouw erin wilde hebben. Vader De Jong kocht toen in 1914 de slijterij van A.J. de Kock op de hoek van Herenstraat en Brugstraat. Daar vestigde hij een kapperszaak en bracht er ook de sigarenwinkel van zijn vrouw onder.

De weduwe Van Groen had een drogisterij-kruidenierswinkel op de Nieuwstraat naast Het Regthuys. Zij verkocht in haar winkeltje ook tabaksartikelen. Op zaterdagavond sloot zij haar winkel om 12 uur, maar dan had ze de matten al geklopt. Alle winkels waren op zaterdag nog zo laat open, want er was geen wettelijk geregelde sluitingstijd.

Het sluitingsuur voor deze vertelavond was op ongeveer half elf gesteld. Daarom kwamen de andere gespreksonderwerpen als ontspanning en onderwijs, werkende vrouwen en dienstpersoneel, middenstanders en ambachtslieden, oorlogsdreiging en mobilisatie niet meer aan de orde. Die onderwerpen hopen we op de volgende vertelavond ter sprake te brengen.

Noten

- 1 Mededeling van de heer Jacob de Bruyn te De Meern, die in 1905 te Breukelen in het Huys te Keyserrijk geboren werd en hier zijn jeugd doorbracht.
- 2 Haar man, Jacobus de Jager (1816 - 1894), was vanaf 1842 "plaatswerker" op de buitenplaats Slangevecht van L.C. Dudok de Wit. Na 40 jaar trouwe dienst kreeg hij van Kees de Tippelaar een gouden horloge met inscriptie. Dit horloge werd geërfd door zijn zoon, de timmerman Jacobus de Jager te Nieuwersluis. Het horloge is daarna geërfd door Jacobus de Jager Jr en in 1979 door diens dochter Jacoba (gegevens ontvangen van de heer M. de Jager te Voorschoten).
- 3 Hendrik Smit (geb. Tienhoven 1848) was "veenman", dat wil zeggen turfvervener, aan de Schinkeldijk (Scheendijk) te Breukelen-St. Pieters. Toen zijn vrouw omstreeks 1900 in het dorp wilde wonen, kocht hij een pand in de Herenstraat op de hoek van de Watersteeg. Daar kon ze turf gaan verkopen en een water- en vuurwinkel beginnen. Hun zoon Hendrik (geb. Breukelen-St. Pieters 1881) trouwde in 1909 en begon in het huis een slagerij. Zijn ouders gingen toen weer aan de Scheendijk wonen.
- 4 De vier pompen waren een geschenk van Mr. Willem François Ewoud Spiering, die van 1901 tot 1925 kantonrechter te Breukelen-Nijenrode was, en aan het Zandpad op Vechtenhoff woonde. Burgemeester Van der Feltz, die dezelfde voornamen draagt, is nog familie van hem. Bij zijn afscheid werd Mr. Spiering door het Gemeentebestuur voorgedragen tot ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw. Burgemeester M. van der Hoop van Slochteren schreef in zijn brief van 24 maart 1925 aan de Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht: "Niet alleen als kantonrechter heeft Mr. Spiering zich evenwel verdienstelijk gemaakt voor mijne gemeenten, maar daarenboven o.a. in tal van andere functies zeer veel gearbeid ten bate van deze gansche streek. Zoo was hij, tot voor zeer korten tijd, vele jaren Voorzitter van de Gezondheids-Commissie voor Loenen c.a., bestuurslid tevens penningmeester van de Vereeniging "Onderlinge hulpreiking aan den Werkenden stand" (a.g. het Ziekenfonds, voor eenige jaren opgeheven) en is hij nog Voorzitter en Ie penningmeester van "de Spaarbank voor Breukelen en Omstreken". Voorts heeft hij, om nog een voornaam feit te noemen, waaruit zijne belanglooze hulp en groote belangstelling voor het algemeen welzijn blijkt, in 1907 aan de gemeente BREUKELEN NIJENRODE - 4 diepwaterwelpompen met ontijzeringsinrichting geschonken, door welk kostbaar geschenk de gezondheidstoestand zeer is gebaat".
- 5 In die tijd konden vaders nog het volgende woordgrapje maken: "Heb je goed geslapen?" Na een bevestigend antwoord gevolgd door: "Mooi, dan kun je met het pak gaan lopen" (waarbij het woord "goed" in de dubbele betekenis van "prima" en "textiel" gebruikt werd).